

НЕДОВЪРШЕНИ РАЗГОВОРИ
 (Анкета с Вера Мутафчиева)

Магда Карабелова

Както вече читателят е узнал, предлаганите от доц. Магда Карабелова откъси датират отпреди десетина години. Препрочитайки ги, днес ми се струват бедни и някак си предпазливи, из тях вее на недоизказаност. Такова беше времето – оправдаваме се по правило в наши дни. Като понечих обаче да актуализирам текста, да го освежа или най-малкото да редактирам, нищо не излезе; анкетата си иска цялостна нова версия, която да отрази промените, протекли в мисленето ми; позволявам си да смятам, че донякъде съм поумняла, прозряла – то иде с възрастта. Младият прозаик е като яйце, от което предстои да се излюпи непредвидима птица.

Прочее, моля читателя да има предвид тук заявеното. Ако текстът изобщо носи известна стойност, следната е: писмен израз на даден етап от мене си. В случай, че ми бъде отпуснато още време, бих се върнала към въпросите, зададени ми от Магда Карабелова, за да им отговоря окончателно. Амбиция, по принцип илюзорна.

Вера Мутафчиева
 (1984-1994 г.)

„Образ невъзможен (Младостта на Раковски)“

Магда Карабелова: На среща с младите научни работници от Института за литература при БАН през октомври 1984 г. Вие споделихте още в самото начало на разговора, че за „Образ невъзможен“ е трябвало да намерите нова форма, нов начин на изказ. Нека почнем със стремежа Ви новата книга да е различна...

Вера Мутафчиева: Нека си призная, че най-голямата ми мъка преди започване на нова книга е тази: под каква форма да подведа изложението. Допускам, че за литературната критика съм писател без определен почерк. Не съм сигурна дали критиката е наясно, че държа да нямам определен почерк. Всъщност, уви, навярно го имам, обратната констатация би означавала да се самонадценявам.

И тъй, преди да запретна ръкави и яхна машината, месеци наред обмислям формата. Защото темата – както рекох по-горе – обикновено ми е изяснена изцяло дълго време до това. Ще запомня мъките си над формата на „Образ невъзможен“.

Вероятно ще Ви се сторя неискрена, ако заявя, че най-лесно за мене би било да напиша пластична проза – тази пътека е така утъпкана, че не заслужава да

я изминаваш, мисля си аз. Пластиката обективира нещата, развързва ти ръцете и главно въображението, разрешава всевъзможни волности, увлича читателя, не буди у него съпротивата, която законно възниква при среща с чуждо мнение – тук мнението е закодирано.

Доста време прочее възнамерявах да направя именно чист роман от биографията на Раковски. Сетне внезапно си казах: Раковски заслужава *повече*. От отдавна ме е ядосвало пренебрежението, с което читатели и множество изследвачи се отнасят към писменото наследство на този странен мъж, а понякога и към делото му – нали не е Левски, нито Ботев! Забравят, че той им е баща, че без него биха били немислими. Та, заслужил си беше повече от биографичен роман или романизирана биография.

Но – какво по-точно? Споменах, че никак не ми се иска поредната книга да напомня предходните – длъжна бях да съчиня нещо друго. Там бе трудността. Да не говорим, че и сам по себе си Раковски се оказа крайно мъчен за разгадаване: Тоест: мъчнотия по същество.

За разлика от дотогавашните ми герои, за които бях разполагала със скъдни свидетелства, Раковски е словоохотлив. Поне да би приказвал в една насока, по един проблем, с едни и същи средства! Ами! Непреодолимата наглед пречка той да бъде съживен се състоеше в това, че героят биеше тъй разнопосочно и с все сила, та пречеше на житиеписеца му да изработи неговата линия на живота – линия той наглед си нямаше, защото бе *всичко* наведнъж.

Тогава ми текна: не е ли точно „всичкото“ линия?

Сиреч: трябваше да бъде намерена форма, която да му отговаря – някаква прекалена във всяко отношение, неправдоподобна, пренапрегната, разнородна. Дори неприятна, както са неприятни за четене писмените свидетелства, оставени ни от ръката на неимоверния българин.

Именно загдето бях го схванала такъв, поразил ме точността на Вазовите наблюдения над същия герой; поразил ме обстоятелството, че Вазов го е разгадал и изрисувал дълго преди за Раковски да са съществували изследвания, издания на съчиненията му. Разбира се, че съм неправа – роля за това играе пристрастието ми към невъзможния образ, – но мисля, че в „Епопея на забравените“ няма по-силно произведение от въпросното. И – по-точно. Върви, разбери тайните на творчеството, на претворяването и превъплъщаването – неслучайно в миналото са имали твореца за дяволско изчадие, чийто труп не може да почива в осветена земя, ами отвъд гробищния зид.

Вчитах се в съчиненията и кореспонденцията на Раковски цяла година. Изкълцах написаното за него. Изпитвах осезаем шемет, виеше ми се свят, честна дума. Откъде и как да подхвана едно създание „от крайности само“? Ще смогнеш ли да съживиш човека, който и в най-реалния си вид е изглеждал не-реален?

Имах чувството, че съм влязла в единоборство с героя си (простете за нескромността), от което ще изляза надвита; Г.С. ми внуши усещането за авторско безсилие. Беше много противно. Но разсъдих, че, ако човек се предаде, ще вземе да свикне да се предава – никакво отстъпление! Кой ще ми попречи да напиша една крайно прекалена книга за прекаления човек?

М.К.: Не знам дали ще се съгласите с мен, че, от една страна, говорим за нова форма, а, от друга – и при „Последните Шишмановци“, и в „Книга за

Софроний“, – вървят паралелно цитирани откъси от хроники, летописи, нечии съчинения. Има го и в „Образ невъзможен“. Тогава по какъв начин говорим за нови задачи на текста? Вероятно имате предвид организацията на изказните средства, която действително е нетипична, защото по определен начин е „прекалена“, както е „прекалена“ самата личност на Раковски. Четейки книгата, оставам с впечатлението, че сте се стремили да натоварите изречението, думата и препинателния знак със същата прекаленост, да вдигнете градусите до точката на кипенето? Не Ви ли пареше такъв Раковски под пръстите?

В.М.: Много точно сте го уловила. Тук документът няма функцията на историческо свидетелство – функциите му са художествени. (Въпреки че, ако сте забелязала, старите текстове внасят особена художествена сила, размесиш ли ги със съвременно повествование – те веднага позволяват на читателя да прецени дистанцията на времето, да я осмисли.) Тоест, откъсите от кореспонденция, автобиографична проза, записани сънища, поезия идат да разкрият чертите на Георгиевия темперамент, онази препъстра неумереност, „котел, що кипеше над някакъв таен, стихийен огън“. Нищо не говори за човека по-адекватно от собствения му текст – то е по-точно от фотография.

Освен всичко българският читател е всъщност слабо запознат със съчиненията на този чудноват интелектуален колос. Обикновено бива изучавана – в някоя от редакциите ѝ, които всъщност са изцяло различни версии – поемата му „Горски пътник“. И то – в откъси. Уви, не поезията е била силната страна на Раковски, не познавам читател, увлечен от тази поема. Другояче стои обаче въпросът с прозата на същия автор; въпреки волното съчинителство в плоскостта на езика, което нерядко го прави трудно разбираем, безусловно е, че лавата, бушуваща неукротимо у автора, е изригвала най-вече в прозата му – тя е заразяваща, на места внушителна с разточителството на изразните си средства. Та, постарах се да доведа до съвременника ни поне фрагменти от тези текстове, да го убедя, че прочитът на Раковски си заслужава труда.

Колкото до собствения ми текст, мъчнотията бе да вложа в него същата ярост при изобразяването, същото напрежение в похватите, каквито бяха присъщи на героя. В днешната проза такава стилистика бива търсена рядко, днес всеки се стреми да лести изразните средства, а не да ги разхищава. При това все пак бях длъжна да внеса някаква мяра в неумереността, за да не се стигне до безвкусица и бърливост. Нужно бе да бъдат заимствувани определен брой изчезнали думи, черпени из съчиненията на Раковски – думи чудновати, съчинени, неправдоподобни, – но и да не присъствуват те в количество, което би направило моя текст неприемлив. Нужно бе да бъдат предадени душевни състояния или поведение, също неправдоподобни. И при всички подзадачи на задачата – да останеш убедителен.

Предполагам, че си личи: „Образ невъзможен“ е най-мъчната ми книга. Не съм уверена как я възприема читателят, но аз се самонаказах с нея. Оправдаваше ме това, че исках да докажа възможностите на езика и стила като похват при портретуването – разбира се, не съм първата, която се е сетила за подобен похват. Но наистина имах чувството, че непрестанно подгрявам текста до повисок градус. До онзи предел, откъдето нататък ще започне топенето.

М.К.: Във Вашите книги, посветени на трагични времена и драматични събития от историята ни, неизменно присъства трагикомичният момент. Това

дава особен цвят, по-друга боя на събитието и на хората, попаднали в съответния исторически въртоп. Все такъв ли Ви се привижда светът от миналото?

В.М.: Не само, че сте права, ами съвсем. Тъй като с възрастта човек става донякъде суеверен, започвам да си мисля, че съдбата ме е наказвала и ме наказва упорито тъкмо затуй, че вземам всичко на смях – разсмива ме най-вече високата трагика. Не е ли комично да гледаш пресериозно на света (а особено на себе си), когато това са явления преходни – днес ги има, утре ги няма? Единственото, което ме респектира, е вечността, ама онази, извънземната, космическата вечност. Да, тя е сериозна работа, понеже е без начало и край. А всичко, дето е човешко, бива смехотворно, тъкмо поради туй, че човек го взима много навътре, пък то утре ще бъде шепа пепел, вдругиден – покрито със забрава. Все едно, че никога не сме били. Как да не те разсмее такава несъответствие?

Умствено по-напредналите народи умеят да си правят смях със собственото минало, пишат „смешни“ истории. У нас то е невъзможно и още дълго ще бъде – ние искрено си вярваме, че тъкмо нашата история е изключително трагична и едва ли даден автор би спечелил в очите на публиката си, ако се хвърли да ѝ разяснява, че други са понесли повече от нас, че освен кутсуз и ние сме имали късмет.

Нали Ви споделих, че затуй предпочитам да работя над чуждата история – там мога да си позволя смях в шепа, дори на глас. Не е ли смешно, че някакъв до глупост наивен османски принц, а всъщност поет се е наврял сам в ръцете на изпечени политически играчи, че по този пряк начин се е превърнал в тяхна безценна плячка, че те са смъквали от преуспелия му брат неизчисливо злато срещу задължението да го държат в плен и в износен, петносан халат като единствена негова дреха? Не е ли смешна детинската игра на Алкивиад, нарекъл себе си Велики, който обаче разиграва, гневи и плаши пет-шест държави, за тогава най-значителните сили из Средиземноморието? Не са ли с все сила смехотворни кръстоносните походи, чрез които, доведена до безизходица поради глупавите си съсловни норми, Европа се напъва да разреши проблемите си, подведени под красивия и също глупав лозунг: освобождаване на гроба господен?

Както и да се пазя, същият ъгъл към историческия (по-право и съвременен материал) ме кара да се смея, и то невинаги скришом. Веселеше ме съдбата на стареца Софроний, който хитричко се прави на слабоумен дядка, докато фактически шпионствува, заврян в бърлогата на чудовището Пазвантоглу; който смогва да се изплъзне седмица, преди то да захване кървава разправа над неудобните му християнски пастири; който – под черното расо на отречен от зримия свят монах – изгодно и най-български врежда синове и внуци на султано̀ва или княжеска трапеза. А Раковски ме развесели до предел, защото точно сред българите неговият житейски стереотип е рядък, българинът бива плах, той не рискува, та рядко печели. А за Г.С. рискът е бил природна сякаш стихия. При риска всеки от окръжаващите го да му подхвърли: „Ей ти, от миманса, нам ли ще продаваш тия!“ – той си е съчинявал имена, произходи, политически и естетически задачи, изгодни женитби, доходни занимания, – цял един въображаем свят, който е блестял тъкмо с риска да бъде сринат в миг. Но никому не е стигнала смелостта да го срине: „Съдбата помага на силния“ – казват римляните.

Не е ли великолепно наистина да наблюдаваш как един самозван, неизбран от никого вожд е печелил привърженици и съюзници, как е преговарял с външни сили, намислял е програми, стратегия и тактика, предприемал е странствованията на горски пътник, крил се е, бил се е, но за себе си е оставал „писател Раковски“? Неговата биография безусловно придава бодрост всекому, неудовлетворен от своето битие и изява – ще рече, стига да речеш, и то става! Да, но срещу какво? Срещу неизмерима духовна енергия, срещу остри рискове и санкции. Раковски ги е приел, за да изиграе неповторимата си житейска игра. И неслучайно българите го нямат за твърде свой човек – Г.С. е с прекалено широк размах, за да отговаря на представите на един малък, допълнително смалил се, съсипан от дълга робия народ – Раковски е мъж световен.

Точно това, нему вродено съответствие го е правело неприемлив в български очи. Сиреч: смешен. Представял се е за държавник на несъществуваща държава, за вожд на неизвестно никому войнство, за писател на неродена още литература, за аристократ над народ, който не познава аристократи. Необходимостта да придаде на българите авторитет и престиж пред външния свят го тласка да се самоизмисля непрестанно. Нещо, което в оценката на съселаните му изглежда надута претенция и предизвиква (уви!) не смях, а войнстващата им завист.

Май че се впуснах да преразказвам вече казаното в „Образ невъзможен“, но съдбата на Раковски действително провокира днешния българин, тя е и откритие, и поука, и плач. „Един само виждащ всред толкова спящи...“ – колко прав е бил Вазов! Следовниците на този неповторил се мъж го задминават във всички отношения, но – не и в едно от всичките: неподражаем той остава тъкмо с всестранността си и онази страст да бъде досущ всичко, от което се нуждае още спящият му народ.

Величаво е. А същевременно: не е ли абсурдно? Че кой (с ума си) ще си предложи целта да въплъти в едно лице всичко, необходимо на неговото общество? И срещу какво? Че нека обществото си гледа работата и да излъчи, ако обича, един по един представителите, дето да действуват за просветата и възпитанието му, за политическата му свобода, за дипломатическите му нужди и прочие.

Не бива да се чудим, че в обобщената представа на по-късните българи Г.С. изглежда налудничав. По всяка вероятност той наистина не е бил съвсем добре. Но що ли означава всъщност „добре“? Налуден е всеки втори, но обикновено – в своя полза. Дотук никой не е пресметнал печалбите на Раковски. Пред тях неминуемо стои знакът минус. Лудост това не ще да е.

Просто е: здравомислящият има за луд всекиго, който не работи за собственото си добро. Не много по-различна е представата на тогавашни съвременници и отсетнешни автори за Ботев.

М.К.: Разкажете ни по-подробно за работата си над фразата в „Образ невъзможен“. Много шлифовки ли търпят Вашите текстове, които при четене остават впечатлението за писани „на прима виста“?

В.М.: Когато започнем с Вас да обработваме този, бързо нахвърлян текст и разговори, ще се убедите (с изненада вероятно) какъв труд хвърлям над всяко изречение. Веднъж само дадох на събрат по перо да прочете редактиран, още неписан мой текст, а той се изуми: възможно ли е чак толкоз да работиш над фразата! Дотогава бях го смятала за нормално, дори за задължително.

Обикновено правя редакциите си с различен цвят, за да проследявам след това измененията в онава, което си предпоставям. Доста е забавно да отбележиш как лъкатуши задачата ти, през какви завой преминава тя. Често съм чувала, че повествованието ми действувало с прямотата си или с непосредствеността си, доближавайки се до разговорната реч. А неизвестно остава, че постигам това с упорити усилия, чрез множество шлифовки и търсене.

Едно от немалкото ми удоволствия при писането е именно там – да си търся разнообразни форми на изказ, да ги извеждам последователно. Навярно ще прозвучи като хвалба, но в едно изречение, после в абзаца като цяло, търся многообразие не само в думите, но и в звуците. В туй изречение се събраха прекалено „а“, досадно „о“, викам си; тук пък се набиват в уши премного пълни членове или отрицателни частици; глаголните времена, залозите в дадена фраза трябва да бъдат нееднакви. И тъй нататък. Предполагам, че такива са грижите и на други събрата. Но, когато слушам изпълнения на чужд или свой текст, който е неодообработен, прилява ми, честна дума. Още работа е искал текстът, още!

Защото немалко са сред нас кадърните, че и образованите, които хубаво знаят как и докъде трябва да издълбаш текста, после да го рендосаш и накрая – полираш. Все повече стават онези, дето най-професионално свършват работата си, защото нашето производство е като всяко друго – иска си майстора и неговата добросъвестност. А нерядко си казваш, вчитайки се в иначе умно измислена, добре сглобена работа: защо не я е изчистил майсторът ѝ, защо не ѝ е взел ръбовете, че и да тегли едно лустро отгоре!

В течение на труденето си имам един любим етап: прима виста. Пишеш както ти дойде, неумерено и непремерено, изливаш си душичката. Докарваш го до десетина страници на ден, чак се въртиш и подскачаш върху стола от истинско удоволствие. Знаейки, че сега си правиш удоволствието, което не означава нищо за никого, а само за тебе си. От лява страна се трупа купчина листове, радваш им се. Но в един хубав ден тази радост секва, понеже си изпонаписал замисленото.

Оттам нататък започва жива мъка, което всъщност наричам работенето: прехвърляш всяко изречение по десет, по петнайсет пъти. Зачеркваш и дереш, сменяш думи, цели пасажки, отказваш се от пълни глави, от герои и епизоди. Преписваш тази каша начисто, защото междуредията ѝ вече така са запълнени от промени и варианти, че преставаш да си ги различаваш сам. Върху преписаното подхващаш уж последна редакция, но последна тя не е: на сън някъде си се сетил, дето еди-коя си линия в повествованието е досущ излишна, че еди-къде си в диалога звучи фалшива нота, че без еди-що си би могло. На зарицата се нахвърляш върху завършения уж ръкопис и нов хъс.

Неведнъж ми се е случвало да поискам вече разписан за печат текст, за да го престържа пак: довеждала съм редакторите си до тих бяс. Понякога – заради едно определение или извод. А накрая ме мъчат коректурите: все ми се чини, че бих могла да поработя още и чак тогава... Избягвам да чета всичко вече излязло. Ех, как бих го направила, ако започнех сега!

Не се превземам, така е.

Затуй пък ревниво пазя вариантите на съчиненията си. Човек, трайно свързан с науката, знаят що е изходен материал. И главно – що е липсата на такъв. Ще се роди след време аспирант по психология на творчеството, по текстоло-

гия или друга наука, за която не сме чували. И ще му трябва материал, за да получи кандидатска степен. Защо да не му го осигурим, щом това е в наша възможност? Затлачила съм мазето си с варианти, та си живея без кисело зеле и туршия, но материалът е налице. Вероятно отдавна бих се отървала от този ба-ласт, ако не беше повтарящото се съждение, произнасяно не единствено от шо-фьори, сервитьори и магазинери: вие ядете лесни пари. Уви, тъй говорят и ли-тературни критици, и литературоведи: нашата била лесна. Е, нека се уверят колко просто ни излиза хлябът.

М.К.: Та, като говорим за изречението, каква разлика усещате при работата си над фразата сега и в началото на писателската си кариера?

В.М.: Отговорът ми е предварително ясен: става все по-трудно. Тъй е с все-киго професионалиста – колкото по-навътре задълбава той в работата си, тол-кова по-високи изисквания ѝ поставя сам. Без никой да го гони. Не е ли тъй със спортиста, който непрестанно повдига летвата си? Разбира се, свободен си да решиш и друго – нека за мене работи името, което съм си изработил! Но то-гава – мисля си – би станало безинтересно.

М.К.: Защо посветихте книгата само на младостта на Раковски? Ще има ли продължение?

В.М.: Първоначалното ми намерение беше да напиша цялостна биография на Раковски; така биха изпъкнали с пълна сила неимоверната му многостран-ност и странности. Но по някое време, още докато проучвах обекта си, осъз-нах, че такава задача би ми отнела петилетка поне – Раковски бе необхватен. И дали си заслужаваше да отдам пет години, за да проуча целия негов живот? Както знаем, за политическата дейност на тогава колоса е писано немалко, из-следван е той и като публицист. Единствено в качеството му на поет и проза-ик е бил оставен в сянка – нищо особено, види се, са заключили изследвачите му. Съвсем пък неосветлен бе въпросът за съзряването на личността му, за нейното изграждане, в което основен дял се пада на самия герой. Така и огра-ничих темата си: младостта на Раковски. Изглежда, не ме привлича да илюст-рирам чужди изследвания, необходимо ми е свое, което позволява и собствен тъгъл към материала.

За младите години на героя ми сведенията са доста ограничени, ако ги срав-ним количествено с онези, отнасящи се за времето на зрелостта и на осъществя-ването му като политик, дипломат, теоретик и практик на националната револю-ция. Затуй пък са така цветисти! И ето, в хода на работата постепенно изплува-ха из нищото отделни черти, криволици, тънки подробности, двузначност, които образуваха портрета. Генезис на една личност, така би могла да бъде озаглавена тази книга – има нещо особено увлекателно в процеса на всяко сътворяване, а сътворяването на човек е от най-увлекателните. Типичното при Г.С. е, че той се е самосътворил за голямо удивление на физическите си родители.

Не смятам някога да се върна пак към житието на Раковски, това са и пра-вили, и ще направят други автори, защото той е неизчерпаем. Не смятам изоб-що по-нататък да се занимавам с биографиране, работа прекалено трудна и от-говорна, защото не ти разрешава творчески волности, когато се отнася до бъл-гарски деец.

М.К.: По мое убеждение, представата ни за Раковски е не само непълна, тя едва ли е точна. Вие какво смятате за Георги Савва, с двойно „в“, нали?

В.М.: Струва ми се, че дотук донякъде отговорих на тези Ви въпроси: Раковски е изследван като изброеното вече, но никой не се е опитвал да обясни психологическата основа, дала възможност за разгръщането на така удивителна личност. Навярно затуй, че в историографията ни изобщо не е възприет подобен метод – да извеждаме даден деец не само от неговото време, среда, обществени изисквания, да съдим за него не само по делата му и резултатите от тях, а и да го изведем из личностната му характеристика. Така се стига до „неточна представа“, както се изразихте. В края на краищата всечий живот е плод от взаимодействието между „аза“ и обективния свят. А при случаи като този с Раковски – при тъй ярко, тъй могъщо „аз“ – толкоз по-зле за реалността, която героят-демиург сякаш сам изгражда около себе си. Затуй и корелацията „личност – история“ едва ли може да има категорично еднозначно решение. Много си зависи каква е личността и какви – средата, времето.

Един творец с размах на Раковски (творец не толкова на художество, а на света, в който е пожелал да действа) не би бил в състояние да има адекватна представа за себе си, той е сътворил не една, а десетки версии за своята собствена особа, наричал я е дори с различни имена. Разбира се, у Софроний същата особеност е доста по-бледо изразена, за разлика от по-късния си съселанин поп Стойко бил човек земен и самоограничавал поривите си към самоизмисляне.

Но факт е, че човекът, който, сякаш плод на собствената си фантазия, всъщност се е движил из реалното битие съвсем адекватно, постигал е високи резултати, извършвал е немислимото, устоявал е на невъзможното. Това те кара да се замислиш: не бива ли да приемем, че битите в историята просто са капитулирали без бой? Че онеправданите от нея просто са приели да бъдат онеправдавани? Раковски нали ни доказва: стига да не се съгласиш с условията, в които си роден и израсъл, ти ще живееш и действуваш извън уж всемогъщия им обсег. Този извод звучи идеалистически, но идеалистически той не е. Човекът бива единица материална, неговият характер представлява сбор от различни енергии, взети в различно количество. Наглед фантаст, Раковски по странен начин не само успява да се наложи като всепризнат основоположник, теоретик и практик на национално-революционното ни движение, но и успешно оперира с реалността – тук е и странното, невъзможното в личността му.

Наглед Раковски е надценявал своето място и роля в това движение, а всъщност – не. Тъкмо личност с неговата нагласа и нечовешки възможности е била необходимата личност, която да положи основите, да забие колеца на националното ни движение. Ето как идеалистическият наглед извод се превръща в материалистически: обществената необходимост ражда съответстваща ѝ личност. В случая – неудържим фантаст, но и безпредразсъдъчен практик. Изключително по рядкост съчетание.

М.К.: Съществуваше ли в съзнанието Ви предварителна нагласа за героя, все пак Раковски няма как да е бил непозната личност не само за българката, но и за историчката Вера Мутафчиева? Как съжителствуват при Вас симпатии, антипатии и осмислянето на фактите?

В.М.: Е, да. От ранна младост Раковски ме е поразявал с най-простата от безбройните черти на битието си: как за нищожен брой години е смогнал да измисли, въплъти, затемели тъй голям брой дела. Че нали една от задачите, ко-

ито си е поставил, биха изискали цял тогавашен човешки живот. Поразявал ме е и физическият му образ – модел на воля, ум, дързост, мъжка красота. Струва ми се, че от плеядата най-изтъкнати дейци на националната ни революция той ми е бил някак необяснимо близък и необяснимо обясним.

Разбира се, никога не съм смятала, че ще пиша книга за него: моят период приключва с края на XVIII век, не моя работа е национално-революционното движение. Ей така, обичах си Г.С. най-платонично, докато не ми хрумна: защо пък не?

Вярно е, че и у мене, както бива изобщо, отделните личности от миналото – наши или чужди – се ползват от симпатията или антипатията ми, нормално е. И (бих споделила нещо съкровено): по-склонна съм да съчувствувам на онези, които историята е пренебрегнала, които потомството е позабравило, които са били белязани с немилостивия печат на отрицанието.

Защо ли? Защото съм се уверила, че хората, било сегашни, било отминали, твърде леко раздават присъди, особено отрицателни такива. Това, види се, им придава самочувствие: ние, честните, редовните, възискателните, ние съдим! Познавате ли безгрешен съдник? Аз – не. Но важното е кой по-напред ще си присвои такова право. Уви, присвояват си го онези, склонните към присвояване. А те по начало не са добри хора, свестният ще се позамисли дали е в правото си да осъжда друго, дали самият той си няма трески за дялане. Затуй не вярвам на съдниците, пък те са, които – преди хилядолетие или век – заклемили някого си, подценили друго, въздигнали трети. И невинаги са ни съобщили своите основания.

Често споменаваме присъдата на историята в смисъл, че била обективна, справедлива, окончателна. Общо взето, трябва да вярваме, дето било тъй. Но невинаги е тъй. Защото нейната присъда е – в добър случай – сбор от човешки мнения. Защо тогава да не подлежи тя на обжалване? И не ли вече многократно (при смяната на обществен строй, на режими, на водещи личности, на методи и мирогледи) такава присъда е била заменяна с по-тежка или по-лека, дори с оневиняване? Тоест, окончателна присъда в историята няма, нейната тежест зависи от гледната точка на дадена съвременност.

М.К.: В началото вече стана дума за „сгъстен авторов изказ“, но бих желала отново да се върнем на темата, защото личностите, които избирате за герои на книгите си, не са нито едноизмерни, нито еднопосочни. Как се справяте с тази си едновременно научна и писателска задача: да се обхване в текста не само многостранната противоречивост на личността, но и нейното въздействие. Иначе казано: мъчната за диагностициране пресечна точка на научно-творческото дирене заради неговия познавателен резултат и художествените търсения заради емоционално-естетическото им въздействие?

В.М.: Смятам, че в днешните наши произведения бездруго трябва да се търси такава пресечна точка; днес няма читатели, които да посегнат към книга ей така, понеже се чудели с какво да запълнят отегчително дългото свое свободно време. Как си мечтая например да се излегна и препрочета „Граф Монте Кристо“ или „Баскервилското куче“! Не ще стане. Днес неминуемо при прочит трудещият се държи да научи нещо. По начало подобно желание стои извън канона на художествената литература и възприемането ѝ, но то съществува и се налага все по-здраво.

Допускам, че една от причините да имам читатели, е тази: те *научават* от книгите ми по нещо. Четейки, те или попълват дотогавашните си познания, или влизат в полемика с тях, с мене – с една дума, създавам им работа. А днешният човек, принуден от динамиката на епохата ни към максимална активност, държи и да чете активно; за него четенето се превърна в работа, която му носи полза.

Вие отбелязвате, че личностите, над които се трудя, били многопосочни и многоизмерни. Сигурна ли сте, че са били такива, или просто на мене е необходимо да ги изрисувам в „многостранната им противоречивост“? Аз не съм сигурна. Но наблюденията ми над живи хора са ме убедили твърдо, че човек е сбор от наглед несъвместими качества, че той представлява разнобой, при което непрестанно развиващ се в посока, която не смогваме да предвидим. Затуй и взаимоотношенията между хората са конфликтни – приел си някого от едната страна, сетне опознаваш останалите и не искаш да ги приемеш. Като резултат – разрыв. А съществува и друг чертеж: приел си някого в пълната му противоречивост (доколкото тя изобщо е познаваема отвън), но той се измести някъде встрани, превърне се в друг човек. И пак – разрыв.

Та, наблюдавайки свои близки или просто съвременници, не бих извлякла заключението, че личността е нещо цялостно. Тази своя констатация бездруго отнасям и към отминалите хора. Те са живели през години, неизразимо потезки от нашето време; имали са да преодоляват външни условия, изцяло насочени против тях си. Да бъдат цялостни, хармонични, свършени едва ли е било най-първата им грижа – премного грижи са я изпреварвали императивно. Освен всичко, колкото по-назад обръщаме поглед, там все по-слабо е действувала онази етична система, която помним отвчера или на която сме подчинени днес – човекът е бил къде по-природен, а то ще рече: по без задръжки, по-пряко устремен към благото си. Затуй пък е изпитвал страх Божи. И ето ти основното противоречие в личността му. Пример: убива брата си за три педи изоран синор – днес никой не би посегнал при доста по-значителен за него си материален ущърб. В замяна на това днес един убиец ще се бои само от милицията и правосъдието, но едва ли от съвестта си и съвсем никак – от Божие наказание. А ония, предишните убийци, често са изживявали трагедията „Макбет“, за която в днешния живот място няма.

Изключено е личност като Раковски да не би представлявала възел от ярки противоречия. Той произхожда от точно определена географски, съсловна, професионална среда; възпитаван е най-традиционно в добродетелите и нормите на едно малко, затворено общество. Туй, че съселяните му обикаляли Анадола и Масър, слабо е влияело върху миогледа им: те излизали от Котел не, за да узнаят, за да се включат в мисленето и действуването на собственото си време, а само за да превърнат овцете в жълтици, – това са и внасяли те в своето закътано село, злато. Да излезеш от тъй плътно затворен кръг, иска се вътрешна енергия, могъща колкото тази, с която един спътник преодолява земното притегляне. Но дали – в съкровената си същност – Раковски е преодолял гравитацията на котловината? Дали не тъкмо премълчаваното чувство за малоценност при сравняване на себе си спрямо новата, космополитната среда на Истанбул, Атина, Марсилия и прочие, е дало у него неумерени резултати? Що ли не предприема (дори днес) един мъж, гонен от скрито съзнание за малоценност?

И така нататък. Дълбоко, болезнено раздвоена е, струва ми се, всяка личност, влязла в единоборство със света – тоест, потърсила излявата си. Нали всичко постигнато се заплаща. Ако не с друго, то поне с времето и здравето ти, пък те са най-невъзвратимите блага. Случайно ли Г.С. умира рано, изцяло прояден, изцеден... Само той ли?

Някъде у Шилер – в „Разбойници“, чини ми се, – има такава мисъл: ако разложиш акорда на камбанния гръм на съставящите го звуци, ще получиш песен за приспиване на деца. Собствено казано: човек си избира или да гръмне, или да бъде приспан, така го разбирам. Хора като Раковски, Селим III, Пазвантоглу са гръмнали, и туйто. А акордът на битието им е бил съставен от осем октави звуци.

Всъщност, може би не става въпрос за избор, а дори неосъзната същност, която няма как да се прояви, освен в акорд. В съчетанието на изгарящи противоречия.

„Книга за Софроний“

Магда Карабелова: Ние, българите, не знаем кой знае колко за своя Софроний Врачански. Чрез книгата Ви той излиза на светло и е доста по-различен от досегашната ни, предимно ученическа представа. Какво внасят личността и делото на Софрония в историческия процес на българското самоосмисляне?

Вера Мутафчиева: След „Процесът 1873“, „Повест с двойно дъно“, младежка приключенска книжка, която едва ли заслужава внимание освен по-особената ѝ форма (два различни разказа за едно и също, а именно как изглежда светът през очите на неопитния и на опитния млад човек), след „Белот на две ръце“ – все обругани книги, – нещо ме отгласна от художествената проза. Доста основателно си помислих, че може и да не съм била родена за прозаик, щом като един, тогава млечно млад критик, зададе риторичния въпрос: „Не станаха ли твърде много неуспехите на тази авторка?“ Само, дето не разбрах дали трябва да бъде задържана или да ми бъде отнето правото на публикуване. Какво пък, може и да беше прав човекът, знаеш ли?

Аз заключих: Веро, баста! Бях човек със занаят и добро място в науката. Беше ми дошло време да поема ръководна работа там, поех секцията „Балканите при османския феодализъм“, заех се здраво – след десет години научно разсейване – да направя темел работна група и я направих, беше ми зачетено.

Усещах, че ми е време да докторирам, дори бях се позабавила в резултат от романи, драми, есета и прочие. Гледайки вече на науката си като белетрист, хрумна ми забавна идея: защо да не напиша докторат на тема и с материала, който бях използвала в „Летописа“? Че това ще бъде интересно и за историографи и литературоведи – два коренно различни, дори противоположни жанра, прецедени през същата глава; такъв експеримент не се получава често. Защо да не дам хляб на бъдещ аспирант по теория на теорията?

И станах строго научна, макар че не успях да стана; изкуството е нещо като разврата, то влиза в кръвта ти, влече те към тъмни подмоли, откъдето не е ясно дали ще изплуваш, но все едно, увлекателно е. В доктората ми „Кърджалийско време“ тук и там прозира почеркът на белетрист, обаче общо взето звучи научно, понеже извърших всички усилия в този смисъл. Тъй или иначе, посве-

тих му немалко време – бичех вариант след вариант, при което изследваното явление се превръщаше от пълна мътилка – нали изследвах обществения хаос – в структура със собствена логика и лъкатушеща крива на развитие. Постигнах тъкмо това и му се радвах от сърце: набелязах „структурата на хаоса“, което означаваше, че той не е хаос, а неповторимо явление със свои закони, етапи, носители, врагове, апогей и разпадане. Не бях го очаквала, честна дума.

Понеже дотогава формулировките за периода и запълнителното го явление бяха диаметрални (според Д. Косев то било чисто разбойничество, а според Щ. Атанасов – националноосвободително движение), позволих си да не се съглася и с двамата именити опоненти. Повече от явно бе, че някакво си разбойничество – каквото е имало винаги и навсякъде по света – не може през определен период да разнебити издъно една могъща империя, да я постави на колелне пред някакви си разбойници. Що се отнася до националнореволюционното движение, за което Щ. Атанасов обяви кърджалийството, то е нямало как да не притежава програма и методи, нито пък да стихне след първото десетилетие на миналия век, за да изгърми чак след средата му. Тоест, простата логика противоречеше и на двете споменати тези, а то означаваше, че авторите им не бяха проучили явлението, изказваха се за него а priori.

Второто ми потапяне в кърджалийски води (водите на „Въртопа“ и на „Разлива“) трая също три години и поиска много сили за изплуването ми из тях. Но докторатът стана. И нищо, че изчака четири още, за да бъде защитен – види се, родена съм под мизерна звезда; нищо не е да свърша работата, тежко е да стигна до плодовете ѝ.

Съобщавам горното, за да изясня как бе зачената „Книга за Софроний“. Всъщност, тази тема износвах още по-дълго от работата ми над „Летописа“, където Стойко Владиславов е само един от героите. Още по онова време у мене се загнезди увереността, че Софроний не е човекът, за какъвто се е представил, какъвто го схващаме ние. Че личността му е къде по-противоречива и богата, по-земна и същевременно по-възвишена. Там не можех да му отделя място, щях да наруша пропорциите и стила на романа. Почти бях се отказала да правя отделна книга за Софроний, когато – потъвайки наново в кърджалийството – си казах: сега му е ред, защото обстановка, среда, проблеми и атмосфера от края на XVIII и началото на XIX век са ми съвсем ясни, привични. Както Ви казах, при писане напълно се отнасям някога си, живея си в измеренията на друга епоха.

Сега Софроний се откри досущ, излезе из редовете и междуредията на своите трийсетина странички автобиография, където бе изразено много и още по-много – премълчано.

Винаги съм смятала, че пишещият няма как да се скрие. Попита ли някой „знаем какво пише този автор, но знаем ли какво мисли той?“, наясно съм, че въпросът му е некомпетентен поне. Та нали колкото по-яко би искал да се скрие авторът, толкова по-очевидно ще бъде, че се крие! Текстът е нещо безжалостно, той не допуска да шикалкавиш. Понечиш ли да измениш на искреността, неискрено ще те и възприемат, ще търсят подтекста под думите ти, ще те тълкуват не в твоя полза.

Софроний обаче не е бил неискрен. За белите полета в неговото авторско повествование са допринесли две причини: той не е имал съответстваща

представа за себе си – едно. Той е спазвал каноните на жанра житие, макар че талантът му ги е нарушил основно – Софроний пише *автожитие*, което не се полага по канон. Тук е напирашното през ония години *светско* начало в литературата, предизвикало рождението на не една автобиография или автобиографична творба от разни жанрове по същото време. Двойствеността у Софроний проличава и в това: той не съставя – подобно на предхождащите го Партений Павлович или Доситей Обрадович – светска автобиография, той я подхлъзва под жанра житие, който обуславя подбора на сюжета: наниза от все жалостиви случки с жалък герой.

В процеса на българското личностно самосъзнание, на личностната трансформация у българина от кърджалийския период делото на Софроний представлява категоричен прелом. Макар без достатъчна дързост (та той не е *обнародал* автобиографията си, след като е бил твърдо убеден, че стампата се явява велик рупор на словото), авторът спира внимание върху *човека*, неговите преживявания и патила, върху стръмния му житейски път отсам небитието. Духът на „Житие и страдания“ е изцяло светски, така дълбоко, органично светски до последния детайл в повествованието, че ни дава право да се запитаме: дали тъкмо Софроний е начинател или пък продължител на това течение във възрожденската ни книжнина? Дали не следва някаква традиция – може би фолклорна, орална, – чиито прояви не са стигнали до нас?

М.К.: Моля Ви да се спрете върху следното: как въз основа на поведението на Стойко Владиславов – Софроний градите предположението си за исторически обусловен характерологичен модел на българина от онова време?

В.М.: Тук ще трябва пак да се върнем към едно вече изказано по-горе мое убеждение: непонятно рязката крачка, която българинът извършва за броените десетилетия между Софроний и Ботев, бездруго има своя предистория – някакво особено могъщо нагнетяване на енергии, чийто *взрив* се разразява през посочените десетилетия. Всякакво друго предразположение противоречи на логиката. Иначе формулирано: Софроний не би могъл да бъде онази единствена лястовица, която не прави пролет. Софроний би следвало да бъде един от мнозина.

Въз основа на петнайсетгодишна работа върху периода, пределно ясни ми бяха характеристиките му. Не е чак толкова трудно да си представиш мисленото и поведението на един образован, изкушен, разсъждаващ и произвеждащ човек в тези добре известни условия. И докато правех книгата си, че и сега пред мене стои открит въпросът: откъде и как Софроний (непременно – не само той) е бил така изтънко осведомен за хода на събитията по света и у нас? Ако се обърнем към приписки или летописни бележки от същия период, ще се уверим, че българинът тогава страстно се е интересувала къде що става, научавал го е, коментирал го е, понякога го е и отбелязвал. Подобен интерес едва ли е бил самоцелен, той ще да е почивал върху някакви надежди, а вероятно е имал за следствие и някакви действия, макар ограничени, потайни. По време на трайното размирие – не може да не си дадем сметка! – българите се оказват твърде добре ориентирани в обстановка, която е хаотична и крайно променлива, колкото бива атмосферата на всяка гражданска война; българите твърде сполучливо избират страна в събитията, възползват се от сътресенията у властта, отиват на сговор ту с кърджалиите, ту с даден аян, ту с Портата. Именно тяхната ориентираност и съответстващи на интересите им действия

до голяма степен способствуват за умиротворяването на Румелия. Съвсем закономерно (според мене) веднага след края на вътрешната война тук българите извършват удивителния скок, за който споменах. Там някъде – между Паисий и Софроний – е протекла неимоверната компресия на сили, които подготвят скока от Софроний до Ботев. Колкото и нелепо наглед – в историята такива абсурди са нередки, – за съгъстяването на енергии у българина има особено заслуга османската власт, разкрила през кърджалийските десетилетия позорното си безсилие пред местните самозванци из Румелия, люшкала се между амнистии и безплодни походи, чиято численост надминава походите срещу Средна Европа от XVI-XVII век. Неизброимите ѝ поражения през този период всякак са затвърдили у българина убеждението, че поробителят им не е предишният, че сам се е заел да копае гроба си.

Тоест: малко ли са опорните точки, които разрешават да бъде очертана характерологията на българина през време, чиито координати познаваме?

М.К.: В книгата си поделите голямо място на проблема за **дарбата на пишещия**. Е, такова нещо ли е направил Софроний – нито автобиография, нито житие, а **даровита творба**?

В.М.: Сочените от Вас проблеми занимават всекиго творца. Дотук изтъквах доколко Софроний издава някаква типология, обусловена от време, място, условия. Оттук нататък трябва да подчертая, че той е все пак *единствен*. Отделя го от българския фон тъкмо дарбата, която той едва ли е подозирал у себе си, смятайки се просто за образован, за учен. Иначе вероятно би отпуснал по-рано ръката си за *авторско* творчество. Но – пастир по съвест и просветител по задача – той явно е смятал, че негов дълг е доведе до съзнанието на сънародниците си висшите стойности на християнството, битувало дори до края на XVIII век сред българите предимно в своите ритуални изисквания, твърде формално, че и изменено с всевъзможни дохристиянски вярвания, суеверия, митологии. Толкова показателни в такъв смисъл са някои проповеди на Йосиф Брадати например! Толкова естествено сам Софроний описва как най-езически бил лекуван от своята душевна теснота! За да излязат българите от предверието към християнството като система нравствена, за да самовъзпитат у себе си добродетелите, които в бъдеще следвало да преминат към гражданска добродетел, Софроний полага неимоверни усилия да отпечати своя „Неделник“, понесъл името му: „Софроние“. Книга за етичните ценности, която – размножена чрез стампата – трябвало да достигне до всяка селска църквица из Българско.

Нека натъртим: Софроний си е давал сметка за нуждите на историческия момент. Една пробуждаща се за собствено битие нация не би могла да помине без ценностна система, вътре в която ще бъде вградено и гражданското чувство, и нормите на обществено поведение, и самосъзнанието, и съзнанието за дълг пред околните. Другояче речено: българинът да възприеме християнството като етика и норма, за да се движи занапред в някаква *единна* духовна система. Оттам – нетърпимостта не само на Софроний, но и на неговите предшественици дамаскинари, на неговите съвременници към могъщите все още остатъци от паганизма у нас, които едва ли са били остатъци, ами пълноводни течения. Борба срещу плурализма в духовния мир, твърде опасен при процеса на образуване на *единно* национално съзнание.

Така, мисля си, е виждал Софроний своята задача. И, ако в общо взето смирената, скромна роля на героя му от „Житие и страдания“ някъде избива ви-

соко самочувствие, то е самочувствието на обичан и признат пастир: „Имаха ме за едного философа...“ Това – за селяните от Врачанско и Искърския пролом, които едва ли били чували тази дума, че и едва ли усещали необходимост от философи.

Съвсем ни за първо, ни за последно някой високо надарен човек е посвещавал живота си на задача, която биха изпълнили и недаровитите. Дали, всъщност? Не представлява ли талантът необяснимо количество и качество енергия, която природата по грешка влага в даден индивид? Къде е речено, че, за да издадеш първата българска печатна книга, да я разпространиш и наложиш като елемент на духовното битие на народа си, също не изисква талант? Тъкмо количеството и качеството енергия, за която бе дума? А ето и признанието за навременността, за саможертвата на една дарба, подарена някому, че дано заблести той със собствена светлина: Софроние. Трошици авторство има в Неделника, книга сборна, компилативна, както викаме днес. Но народът я е отчел като лична историческа *заслуга* на нейния компилатор. Не „Житие и страдания“ – великата авторска творба на котленския поп, – а постигнатата с триста мъки първа (дори не е и първа) новобългарска *печатна* книга запазва името му през вековете.

Малко се сгорещих, но всеки си има любви, моите са героите ми, че така навярно е и с всекиго автора. Но – докато разчепквах Софроний, търсейки зад и под всяка негова автентична дума същността му, – все съм си мислила: ами, ако би зарязал своя пастирски и просветителски дълг, ако би ни оставил събрани съчинения? Но такава е съдбата на автора, издънка на закъсняла култура: неговите задачи са комплексни, дето казваме днес. Той бива и просветител, и изследовател, и художник – диференцирането на тези задачи принадлежи към узряването на нацията.

Всред множеството хора, с които ме срещна животът, бих изброила поне дузина, които са за мене родени писатели. Разказвачи, надарени с чувство за проблем и сюжет, за изразни средства и живописен детайл, за строй на речта и строго спазван стил – кажете, не познавате ли такива и Вие? Но един от тях си поставя целта да сподоби родината ни с мрежа от бензиностанции, друг оправяше мъждеещата култура на еди-кой си окръг, трети се посвети на новоизнамерена наука, четвърти се пожертвува да внесе изменения в образованието... Изпитвам искрено блаженство, когато ги слушам да говорят – това е художество от висша класа! А не пишат художество, прежалили себе си заради задачи, които по кръвно убеждение смятат за обществено необходими. Е, как да наречем поведението им? И дали обръщаме достатъчно внимание, дали показваме достатъчно признателност на самозачеркналите се таланти?

Това е драма. Драмата на Софрония. Той, който е хвърлил пожизнени усилия, за да изпълни дълга си пред котленските сополанци (наказан за това от бащите им чорбаджии), за да преписва и подвързва ръкописи, четени от по десетмина селски попове, който е поел страховитата Врачанска епархия и е седял, треперейки, до коляното на небезопасния Пазвантоглу, който е кроил под носа на господаря си политически ходове и прочие, и прочие, си е разрешил – като лебедова песен, стига да приемем за лебед един разнебитен от болести старец – трийсет страници *собствен* текст. Като едничка награда.

Много странно... Види се, талантът е нещо, което не позволява да бъде закопано, той трябва да освободи от себе си нечий организъм, че дано организъмът се успокои в смъртта. Защо иначе Софроний, мълчал си примирено (откъм авторска изява) шейсет и повече години, накрая ще изгърми?

М.К.: Ще Ви помоля да се спрете по-подробно на едно интересно твърдение, което свързвам с предишния въпрос: Вие обяснявате, че Софроний е художествен талант и в качеството си на такъв винаги и при всички обстоятелства той създава художествен разказ, а не обективно изложение, дори и да е имал добрите намерения да бъде обективен, а не избирателен. Неговата „правда за пред другите“ има според Вас едно определящо и несъмнено много силно проявление, а то е: съзнателно или неосъзнато да правиш **творчество** от всичко, до което се докоснат умът и ръката му. Така ли е?

В.М.: Тук ще се върна към мисъл, развита в „Книга за Софроний“: всяко действие на човека всъщност е творчество. Било с положителен или с отрицателен знак. Нека започнем оттам, от най-близките Ви. Сигурна ли сте, че Вашето съждение за тях, за всяка от чертите им, както и за цялото, е точно? Обзалагам се – не. Дори за онова, което стои най-близо до съзнанието ни (нашата собствена личност), ние имаме превратна представа. Разполагаме с безброй примери. И те не са резултат от това, че *желаем* да се самоизлъгваме, да оневиним или очерним някого в съжденията си; ние просто *не можем* да не измисляме, такова е качеството на мозъка ни.

По всяка вероятност Софроний, вече отблизо дебнат от смъртта, е нямал за цел да разхубави биографията си за пред публика – че той я е написал като изповед, непредназначена за широко мнозинство. Че не се е саморазхубавил, ами принизил. Дали това е отговаряло на неговата представа за себе си? Дали го е увлякла художествената фикция, така съблазнителна за всекиго пишещ, рисуващ, пеещ? Безусловно за мене си остава, че той е *творил*. Не измисляйки, ами като е отбрал и свързал чрез обща тема елементите на един – да си кажем – роман. Като е елиминирал онова, което би превърнало романа в автобиография.

При всички случаи „Житие и страдания“ е литература, а не документ.

М.К.: Какво имаше писано „черно на бяло“ за Софроний, преди да седнете Вие?

В.М.: Немалко. Не говоря за пасажии в общите курсове, а за изследванията на П. Орешков (първия издател на „Житието“), на Клинчаров, Киселков, Б. Ангелов. Излязла беше – не я ползвавах, понеже излезе твърде късно – книгата на Дилевски и Р. Якобсон, където успоредно със Софрониевия текст бе даден и руски, както и обстоен предговор, и критични бележки; тя се появи в авторитетната съветска серия „Литературные памятники“, с което автобиографията на Софроний получи достойното си място, но не и категорична оценка в качеството ѝ на литература.

Струва ми се – дано да не греша! – че тази българска творба тепърва ще печели внимание и място, бидейки наистина забележителна.

Не съм сигурна, че тезата ми за същността на „Житие и страдания“ – неподкрепена дотук от никого изследователя, – ще се наложи. Във вътрешната си рецензия за книгата ми всеуважаваният у нас проф. П. Диневков откровенно възрази срещу нея. Не изтъкна аргументи, но навярно ги има. Литературовед аз не съм и няма тепърва да ставам. Задачата, която си поставих,

беше друга: да реставрирам на основата на авторски текст, засечен с многобройни странични свидетелства и логически изводи, хипотетичната истина за една личност. По-скоро: за един човек. Не зная дали съм убедила читателя, но аз съм убедена в нея.

М.К.: В научно-изследователската литература често се споменава за определено влияние върху Софрониевото житие на по-рано написаната „Автобиография“ на сръбския книжовник Доситей Обрадович. Самият Обрадович има не само определен интерес към Българското възраждане, но и въздействие. Как стоят нещата според Вас?

В.М.: Разбира се, автобиографичната мода изобщо се е носила във въздуха на XVIII столетие, била е предизвикана от закъснялото Възраждане у редица народи на Европа, с което е отбелязала преди всичко засиления интерес към човека и проблемите му. Нали Ви казах: у Софроний нещата са така органични и – можем да заявим – свършени, че ни навеждат на предположението, дето той бива не начало, а продължение на някаква трайна традиция. Освен Доситей Обрадович, бих повторила името на Партений Павлович, който доста преди Софроний създава чисто светска – без прикритието на житийния жанр – автобиография. На ѝ обръщаме достатъчно внимание. Може би загдето не е талантива, не е литература, а обективен документ.

М.К.: След като затворих последната страница от книгата, вече възприемах Софроний като Първата Българска Академия – неформална, но **осъзната!** Възприемам го като първи наш просвещенец от ранга на значимите европейски мислители, който се **одържостява** да съставя дългосрочна програма за духовно-политическото и **държавническо** ограмотяване на българите. Мисля си като частно лице, дали не ще е полезно за нашите държавници и парламентаристи сутрин да четат пасажи от Софрония, та дано схванат?

В.М.: Наистина, това, което ни изненадва у Софроний, е осъзнатостта, но и тя едва ли е качествено нова, появила се едва при следовниците на Паисий. Личностното и народностно самосъзнание издава гласове далече преди 1762 година. Да вземем за пример житията на „новите“ български светци, съставени от някои представители на Софийската, Рилската, Кратовската школи, да вземем наследството на някои българи-католици и прочие. Та дори поп Пунчо от Мокреш съобщава за мъките си да се изрази на говоримия български „прост“ език – тоест, да просвети и неуките свои съвременници.

Вярното е, че Софроний „мисли по дългосрочна програма за духовно-политическото и държавническо ограмотяване на българите“, както казвате – в това той се оказва стратег на Възраждането ни: нам твърде често липсват именно стратегите.

Характерно за него е, че не изпитва чувство за малоценност, бидейки представител на поробен и забравен от света народ в съвместната му акция с Иван Замбин и Атанас Некович; обръщанията му към българите по време на Руско-турската война от 1806-1812 г., отправени от Букурещ, издават по-скоро твърдото му самочувствие, че българите имат право на свободно държавно съществуване, че у тях са намерили сили за освободителна борба.

Характерно за Софроний е и друго: прякото свързване на просветителството с политическа дейност, немарата спрямо ограниченията, наложени от църквата на висшето духовенство – през целия владишки период от живота си (това е всъщност преклонната му за ония мерки старост) Софроний е по-ско-

ро политик, отколкото владика. Неговото самоотвержено просветителство през същите години е изцяло подчинено на цели политически.

Твърде показателно за същината на човека е и възпитанието, което той поставя като печат върху потомците си: синове търговци (защото образоваността, достъпът до високи задачи бездруго изискват средства), внуци – изучени на равнището на европейското време. Такива са потомците на Софроний. Както и да се сили да възпита и просвети народа си, човек всъщност е властен да извърши желаното предимно в кръга на фамилията своя.

С безпощадна яснота Софроний си давал сметка за състоянието на духовните у нас. Тоест: че, ако малцинство български просветители, търговци, духовници се явявали осъзнати представители на раждащата се наша нация, то огромното ѝ мнозинство било „потъмнено“. Тъкмо стратегически е виждал той задачата на въпросното малцинство: непосилна оран из една тревясала нива, която щяла да даде зърно едва подир поколения. В тази светлина бих приела, че част от делото на Софроний наистина е нещо като начало на българската Академия, докато друга негова част пък е начало на дългосрочна политическа програма. Като погледнем, дори до днес нашите творци често обединяват в свое лице въпросните две дейности – навярно такава е съдбата на закъснелите народи, при тях авторът (тъкмо загдето е личност, име, притежава публичност и публика) е длъжен да поеме и политически функции.

Почина ненавреме един от значителните изследвачи на Софрониевото дело, когото пропуснах да спомена по-горе: В.Д. Конобеев. Той именно изрови из съветските архиви някои неизвестни дотогава документи от ръката на Софроний, именно той доказва, че котленският поп е съставител на първата програма на българската буржоазия. Многократно съм разговаряла с него по въпроса, той беше влюбен в Софрониевата личност. И ми разказа ето що, от което настръхнах като хрът, надушил заешка следа: в инвентарната книга на Азиатския департамент фигурирал значителен по обем ръкопис на Софроний, някакъв пространен мемоар, където – вече в Букурещ и в тесни връзки с руското главно командване от периода на Кутузов – отлъчилият се врачански владика излагал в подробности състоянието на България и на българските духове, настроения, намерения. Конобеев бе положил страстни усилия да открие този ръкопис, до края на живота си – изследвачът почина преди своето шейсетилетие – не губеше надежда, че ще го намери. Представяте ли си цената на такова свидетелство? България и българите, видени през очите на най-напредналия, изпреварил времето си български представител... Сто години пролежал казаният ръкопис в архива на Кутузов, сетне изчезнал. Може би ставам досадна, но не мога да не се върна към вече неведнъж изказаната мисъл: непростима е липсата на историзъм у нас, нанесла е непоправими поражения върху самопознаването ни. Какво би струвало на Софроний – професионален преписвач – да размножи собственото си произведение и да го завещае някому просветену българина? Не. Един екземпляр...

М.К.: „Книга за Софроний“ без съмнение е посветена на историческите пътища, по които се е формирала психологията на българина: с проблема за малкия човек, за обикновения герой, с разликите в тогавашната психология на балканджията и българина от полето. И с кардиналния въпрос за жребия ни и за неуморното вайкане, че сме нямали свободи, исторически възможности за

разгръщане, блестяща архитектура и още, и още... Според Вас какво ни е отне- ла съдбата и какво ние сами не сме си изработили?

В.М.: Може и да съм била неправа в тезата, че чрез героя си от „Житие и страдания“ Софроний е създал типология на малкия човек от ония бурни вре- мена, но съм убедена, че – волно или неволно – той е успял. За формиране на психологията на българина решаващи са били редица обективни фактори и няма защо да подминаваме някои горчиви истини за нас си. Не ги е подминал и първият новобългарски писател. Страхът, страхът пред неизмеримото надмо- щие над тебе – страхът е движел героя му, смазвал го е до степен на умствено разстройство, до самоунизяване; в „Житие и страдания“ героят не просто пра- ви компромиси, той отстъпва панически пред грубо насилие, пред вековната липса на алтернатива, готов е на *всичко*, за да запази един гол живот, който – както си личи от контекста – едва ли заслужава да бъде живян.

Тук е и силата на Софрониевото писателско майсторство: той не пести ис- тината, натрапва ни я, насища я, принуждава ни да я съпреживеем и да приз- наем пред себе си: на негово – на героя – място и аз бих постъпил така.

После: втората „българска“ струя в същия образ – неизтребимия стремеж да оцелееш, че да се домогнеш и до благополучие. По всяка вероятност той е при- същ не само на българина, но и на малкия човек по цял свят. Отдалечи ли се на час път от зверски насилници, героят се отръсква и започва да се грижи вече не за оцеляването си, ами как да излезе с печалба от положението. Авторът по утаена традиция отдава такъв обрат в образа на намесата на „диавола“, ала об- ратът е съвсем органичен и твърде български; Стойко Владиславов цял живот се бори не единствено за оживяването си – той настоява да разбогатееш. Че и смогва, както подразбираме. През години, когато са те заколвали заради една жълтица.

Вярно, в книгата си съм се спряла и върху различията между равнинния и планинския българин, потвърждавало ги е опознаването ми на хора, произлез- ли от тези два вида българска природа. Безспорно е, че материалната среда, в която човек се ражда, живее, труди се, не може да не даде отражение върху ду- ховния му облик. А трябва да речем, че разликата между равнина и планина през миналото била твърде рязка, да не речем полярна. Днес, разбира се, сме зависими къде по-слабо от географската среда, техническото развитие я е урав- нило. Но допреди половин век тя е поставяла категоричен отпечатък върху личността.

Съвсем, съвсем неслучайно националното самосъзнание на българите по- никнало почти без изключение върху планинска почва. Навярно загдето в при- родата съществува такава логика: всеки вид се усъвършенствува в зависимост не от по-благоприятните, а от по-тежките условия за живот. Затуй, мисля си, на човека е хрумвало, че неговата висша сила – наричал я бог, а ние я зовем природа – действа съобразно някаква *справедливост*, твърде недоказуем про- мисъл у някого, когото не познаваш, тъй като всички, които познаваш, не при- тежават това качество. Но тя, справедливостта, е тъкмо стратегическа – не е необходимо да получиш въздаяние през късите години на живота си; въздаде- но ще бъде на твоето, най-вече на чуждото *поколение*. Както и ти навярно по- лучаваш като полагаеми се удобствата, спокойствието и сигурността, и прочие неоценими блага, заплатени капитално от предходни поколения.

Така стръмният житейски път на балканджиите бил възмезден от туй, че потомците им се оказали по-умни от правнуците на полския българин. По-будни, търсеци, неспокойни. Нали родната им среда не ги предразполагала към охололен покой.

Е, може би, ако предците ми бяха поляни, бих развила обратната теза.

Забележката Ви, че „жребият ни е все да нямаме“, не възприемам с пълна сила. Човек в крайна сметка има онова, което си е изработил. Варно е, че сме малко, просто малко. Същият жребий са изтеглили и други народи: холандци, швейцарци, датчани, още мнозина. Нека не се оправдаваме с това, че те не са познали турско робство – познали са кое-що, не тук е мястото за лекции по обща история. Следващата лекция бих посветила на въпроса колко народи са изпитали далече по-несносни бедни, част от които по причина на същите турци. Нека не ходим далеко – нека вземем съдбата на Елада, Византия, сведена до днешна Гърция, мъчно бихме измислили по-трагична съдба. Но нали рекох, не тук е място за лекции по история. Никой не е в състояние да прекрачи напред, ако не се напъне. Доказателство: щом се напънахме – говоря за последното столетие, – насмогнахме и на малкотията, и на нищетата, и на духовната тъмнота. От положението на три пъти бита в последните войни страна. Ще рече, не е възможно, възможно е. Вече навсякъде по света ще срещнеш наши специалисти, навсякъде – казвам го не по трафарет – те биват хвалени за квалификацията и работоспособността им. Имаме учени на световно равнище, музиканти, смайващи света, и що ли още не. За няколко десетилетия напрежение на нацията. Не означава ли това, че можем?

Тъй че, да потърсим другаде истината за онова, което наричаме „жребий“. Както в човешкия живот, и в битието на народите значителен дял има категорията случайност. Но човекът – колко повече то важи за народите! – ѝ противодействуват със съзнание и воля. Иначе къде би му отишъл краят?

Не мога да не се сетя пак за всекидневните напеви на майка: потърси вината в себе си! Струва ми се, в този напев има нещо особено градивно – необходимостта да анализираш, ако не друго.